

Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців
і Відділення релігієзнавства
Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України

Українське релігієзнавство

№ 84

Бюлетень «Українське релігієзнавство» є періодичним науковим виданням, що рецензується, затверджений ВАК України як фахове видання за профілем «філософські науки», «історичні науки» та «соціологічні науки».

*Видається щоквартально з 1996 року.

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 2057 від 19 липня 1996 року.

З 2017 року бюлетень включено та проіндексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

*Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4, кімн. 323-324. Тел. (067) 466-97-03 – головний редактор, (044) 279-04-18 – редакція бюлетеня.

E-mail: cerif2000@gmail.com

*Редакція бюлетеня може публікувати статті й матеріали, не поділяючи позиції їх авторів.

*Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та назв несуть автори.

*Редакція залишає за собою право виправляти мову, стилістику, редагувати матеріал відповідно до стандарту видруку статей.

*При передруку посилання на «Українське релігієзнавство» обов'язкове.

*Усі права застережені ©

Редакційна колегія:

А.Колодний, доктор філософських наук, професор
(головний редактор)

А.Арістова, доктор філософських наук, професор
Е.Бистрицька, доктор історичних наук, професор
В.Бондаренко, доктор філософських наук, професор
А.Васіляускене (Литва), докт. істор. наук, професор
Л.Виговський, доктор філософських наук, професор
К.Елбак'ян (Росія), доктор філос. наук, професор
Г.Надтока, доктор історичних наук, професор
П.Павленко, доктор філософських наук
О.Саган, доктор філософських наук, професор
Р.Сітарчук, доктор історичних наук, професор
Н.Стоколос, доктор історичних наук, професор
Л.Филипович, доктор філософських наук, професор
О.Уткін, доктор історичних наук, професор
Г.Хоффманн (Польща), докт. філос. наук, професор
В.Шевченко, доктор філософських наук, професор
П.Яроцький, доктор філософських наук, професор

Рецензенти: докт. філос. наук Л.Виговський
та докт. істор. наук Н.Стоколос

*Рекомендовано до друку вченою радою
Відділення релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України,
Протокол № 1 від 9 січня 2018 року.*

Спонсори видання: А.Арістова, Л.Филипович.

© Українська Асоціація релігієзнавців, 2017
© Відділення релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, 2017
© Автори статей

З М І С Т

Розділ перший. РЕЛІГІЯ В ЇЇ ФІНКЦІОНАЛЬНОСТІ І СТРУКТУРІ	5
ЗАКОВИЧ М.М. (Київ). Богословське розуміння співвідношення релігії і науки як співвідношення відмінних світоглядів.	5
ТИТАРЕНКО В.В. (Київ). Проблема майбутнього вфілософсько-релігієзнавчому дискурсі: методологічний аспект.	9
ШЕВЧЕНКО В.В. (Київ). Культово-обрядова сфера релігії: природа та закономірності постання.	17
БОДАК В.А. (Дрогобич). Моральний вибір як ціннісний вимір релігійної парадигми культури співіснування.	27
ПЕРЕГІНЕЦЬ В.М. (Київ). Релігійна перебудова світу.	33
Розділ другий. ІСТОРІЯ БОГОСЛОВСЬКОЇ ДУМКИ	43
МУДРАКОВ В.В. (Хмельницький). Секуляризація як втілення футурологічних ідей Фрідріха Ніцше.	43
МУДРАКОВ В.В. (Хмельницький). Проект «Надлюдина» Фр. Ніцше як форма і спосіб секуляризованої етики.	50
СТРЕЛКОВА Ю.О. (Київ). Специфіка «діалектико-теологічної рецепції» ідей практичної ортодоксії.	58
ЗАВІДНЯК Б.Т. (Львів). «Deus semper maior» або теодицея Еріха Шпівари.	67
ЧОРНЕНКО А.В. (Івано-Франківськ). Екуменізм в загальному праві Католицької Церкви.	73
Розділ третій. РЕЛІГІЯ В КОНФЕСІЙНИХ ВИЯВАХ ЇЇ ІСТОРІЇ	89
АРИСТОВА А.В. (Київ). Мартін Лютер: трагедія реформатора.	89
ШЕПЕТЯК О.Т. (Київ). Сиро-Яковитська і Коптська Церкви як виразники Східного християнства.	94
ШЕПЕТЯК О.М. (Київ). Гностичні секти і напрямки в минулому і сучасності.	101
Розділ четвертий. ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ	109
ЗАПОРОЖЕЦЬ В.А. (Київ). Феномен УАПЦ у незалежній Україні: теоретики-методологічні особливості релігієзнавчих досліджень.	109
ТРЕГУБ Г.А. (Київ). «Читати знаки часу»: вітчизняна баптистська теологія у світлі впливів суспільних трансформацій в Україні та російсько-української війни.	116
МОКІСНКО М.М. (Київ). Еміграційні настрої в середовищі вітчизняних п'ятидесятників: історико-теологічний вимір.	125
Соціальна концепція мусульман України.	133

Розділ п'ятий. РЕЛІГІСЗНАВЧІ ВИДРУКИ	145
Видруки Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ 2017 року.	145
Монографія А.Колодного «Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників» - оцінки її рецензентів М.Ткачук, П.Мовчана, А.Єрмоленка та П.Яроцького.	146
Монографія А.Арістової «Феномен релігійної девіації: теоретичні нариси» (К., 2017) - рецензія Л.Филипович.	154
Монографія «Функціональність релігії: український контекст» - рецензія С.Присухіна.	155
РЕЛІГІСЗНАВЧИЙ СПОМИН	157
Професор Микола ЗАКОВИЧ	157
Професор Валентин ВАНДИШЕВ	158
Автори часопису	159

Церква. У 1890 році італійські війська завоювали Еритрею, а коли Італія програла у Другій Світовій війні Еритрея знову стала частиною Ефіопії. У 1952 році сформувалась Федерація Ефіопії та Еритреї, а через десять років ефіопський імператор Гайле Селассіє I перетворив федерацію в унітарну країну. Це викликало велике обурення серед еритрейців, що дало поштовх для національно-визвольної боротьби. У 1974 році в Ефіопії відбулась революція, внаслідок якої Гейле Селассіє I втратив трон, а владу захопив комуністичний диктатор Менгісту Гайле Маріама. У 1991 році в Ефіопії був скинений комуністичний режим, а в 1993 році Еритрея оголосила незалежність, однак опинилася під диктатурою власного лідера Ісайяса Афеворкі.

Національно-визвольна боротьба йшла в парі з намаганнями досягнути автокефалію своєї Церкви. у 1993 році Синод Коптської Церкви визнав автокефалію Еритрейської Церкви, а в 1994 році Коптський Патріарх Шенуда III висвятив п'ять еритрейських єпископів. В тому ж році еритрейську автокефалію визнав Ефіопський Патріарх Паулос. У 1998 році відбулась інтронізація першого еритрейського Патріарха Филипа. Однак Еритрейська Церква досі перебуває під строгим державним наглядом. Сьогодні вона налічує понад три мільйони віруючих.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновки, що монофізитська христологія представлена декількома великими східними Церквами, які належать до трьох християнських традицій: західно-сирійської (Сиро-Яковитська і Сиро-Маланкарська Церкви), олександрійської (Коптська, Ефіопська та Еритрейська Церкви) і вірменської (Вірменська Апостольська Церква). Ці Церкви сформувались унаслідок неприйняття постанов Халкедонського Вселенського Собору і прийняття монофізитської христології. За винятком Вірменської Церкви, яка від свого заснування діяла як автокефальна Церква власної літургійної та культурної традиції, всі інші монофізитські Церкви утворилися шляхом церковного розколу. Коптська Церква, а також похідні від неї – Ефіопська і Еритрейська Церкви, виникли внаслідок відділення від Олександрійського Патріархату. При цьому Коптська, Ефіопська і Еритрейська Церкви використовують у літургійних обрядах власні мови та культурні надбання, і об'єднують автохтонне населення своїх країн, а Олександрійський Патріархат перебуває у грецькому культурному ареалі та об'єднує нащадків колишніх грецьких іммігрантів. Аналогічною є ситуація у Сиро-Яковитській Церкві, яка утворилася внаслідок відділення від Антіохійського Патріархату та об'єднує християн-сирійців, на відміну від Антіохійського Патріархату, який об'єднав нащадків грецьких іммігрантів. На теренах свого розташування монофізитські Церкви за кількістю віруючих значно перевищують православні, що дає їм право вважатися репрезентантами християнства у своїх батьківщинах.

3.3 Олег Михайлович ШЕПЕТАК. ГНОСТИЧНІ СЕКТИ І НАПРЯМИ В МИНУЛОМУ І В СУЧАСНОСТІ

У статті подається аналіз гностичних сект Пізньої Античності, за винятком концепцій великих гностичних систем. Особлива увага присвячена розгляду релігії мандеїв – єдиної давньої гностичної релігії, яка існує до сьогодні. Проаналізована історія становлення мандеїзму, визначальна роль Івана

Хрестителя та культу тевіла для мандеїв, також з'ясовуються особливості їхнього віровчення.

Ключові слова: гностицизм, миколаїти, кайніти, сифіти, мандеї.

Oleh Myhailovych SHEPETYAK. GNOSTIC SECTS AND TRENDS IN THE PAST AND PRESENT

The article describes the analysis of Gnostic sects of the Late Antiquity, with the exception of the concepts of large Gnostic systems. Particular attention is devoted to the consideration of the Mandaean religion - the only ancient Gnostic religion that exists to this day. The history of the formation of Mandaeism, the determinative role of John the Baptist and the cult of Teyvila for the Mandaeans, as well as the peculiarities of their doctrine has been analysed.

Key words: *Gnosticism, Nicolaitans, Cainites, Sethians, Mandaeans.*

Актуальність дослідження. Відколи з'явилась людина її завжди супроводжувала релігія. Релігійні уявлення людства не є сталим монолітом, а динамічним вираженням духовного переживання людиною особистої зустрічі із світом надприродного, з Богом. В різні епохи це переживання набирало різних форм. Особливі форми релігійності сформувались в епоху еллінізму, коли внаслідок глобалізації, спричиненою завоюваннями Олександра Македонського, найрізноманітніші релігії древніх народів Благородного Півмісяця та Середземноморського побережжя опинилися в єдиному культурному просторі. **Новизна теми дослідження.** В умовах глобалізації з'явилась можливість зустрічі культур, що часто зумовлювало переосмислення люди людиною притаманного їй релігійного світогляду. Внаслідок таких процесів сформувався новий тип релігійності – гностицизм. У рамках гностицизму виникли нові релігійні напрями, які синтезували духовні надбання древніх цивілізацій.

Дослідницькість теми. Серед релігієзнавчих досліджень з'явилось достатньо літератури, в якій багатогранно і комплексно вивчені здобутки творців гностичних систем Симона Волхва, Маркіона, Валентина та інших. Проте, окрім ними заснованих сект, в епоху Пізньої Античності виникли й численні секти, про які дослідники рідко згадують. Мандеїзм, як один із напрямів давнього гностицизму, існує й до сьогодні. Відтак **завданням цього дослідження** є вивчення та систематизація гностичних сект епохи Еллінізму, подання загальних інформацій про мандеїзм як про єдину гностичну конфесію, яка існує й в наші дні.

Основний зміст статті. Творці гностичних систем створили той богословсько-філософський фундамент, на якому сформувались численні секти. Кожен із цих мислителів залишив групи власних послідовників, які переросли в релігійні общини, сформували окремі релігійні течії. Ці общини розділялися на дрібні секти, а в їхніх уламках виникали найрізноманітніші модифікації віровчення. Так сформувались секти симонітів, маркіонітів, василідіан, валентиніан, інші з їхніми численними розгалуженнями. Однак, окрім них виникали й інші гностичні секти, які перебирали базові постулати гностичної доктрини і утворювали на їх основі власні вчення. Зазвичай учення цих сект

поступалося у вишуканості і складності творцям гностичних систем, культивувало лише якийсь один або кілька аспектів загальної доктрини гностиків.

Серед раннях гностиків виділяється ціла група сект, яких прийнято називати *антиномічними гностиками*. В цьому випадку під антиномічними (від грецьких слів *ἀντί* – проти і *νόμος* – закон) розуміються такі секти, які заперечували Старий Завіт і моральний закон. На загал, усі гностичні мислителі негативно ставилися до Старого Завіту, однак вважали необхідним дотримуватися його високих моральних норм. Дрібні гностичні секти, натомість, робили з тих самих засновків зовсім інші висновки. Якщо моральний закон, даний у Старому Завіті, сформований Деміургом, який поневолює людину, то й сам закон покликаний тримати людину в залежності. Порушення моральних норм вони сприймали як засіб визволення з-під влади Деміурга.

Однією з найдавніших гностичних сект були *миколаїти*. Їхнім засновником, найвірогідніше, був Миколай – один із семи дияконів ранньої християнської Церкви. Діяння апостолів розповідають, що коли община перших християн розрослася і апостоли вже не могли самостійно керувати всіма сферами життя Церкви, то вони обрали сімох чоловіків, які отримали завдання вести благодійницьку діяльність общини. Їх назвали дияконами. Одним із тих семи дияконів був Миколай, який згодом відійшов від християнства і створив власну секту з гностичною доктриною.

Особливістю миколаїтів було специфічне розуміння моралі. Оскільки гностики стверджували, що старозавітний закон встановлений Деміургом для того, аби тримати людей у неволі, а Бог звільнює людину від Деміурга, то миколаїти з цього зробили висновок, що вони вільні й від морального закону. Порушення моральних заповідей, на їхні переконання, було виявом непокори Деміургу. Грунтуючись на цих міркуваннях, миколаїти демонстративно порушували моральні устава релігії і суспільства, особливо у сфері статевого життя. Саме тому їхню секту почали розглядати як розпустну спільноту, а слово "миколаїт" у середньовіччі використовувалося як образливе і вказувало воно на розпусний спосіб життя.

У II столітті в Північній Африці виникла ще одна антиномічна секта – *адаміти*, про яку згадували Епіфаній Кіпрський і Августин. Про виникнення та існування цієї секти мало що нам відомо. Мало відомо і про їхнє вчення. Представники цієї секти вважали, що вони, отримавши спасіння, стали такими, як були Адам і Єва до гріхопадіння. Оскільки прародичі отримали одяг після гріхопадіння, то одяг адаміти сприймали як наслідок гріха прародичів. Вважаючи себе звільненими від гріха, адаміти не носили одяг²⁹⁵. З'являючись повністю голими в людних місцях, вони притягували до себе неабияку увагу оточення.

Третьою відомою антиномістичною сектою раннях гностиків були *офіти*, назва яких походить від грецького слова *οἴφις* – змія²⁹⁶. Офіти вірили, що Деміург, якого вони називали іменем Ялдабаот, запанувавши над людьми, сховав від них

²⁹⁵ Bolten J.A. Historische Kirchen-Nachrichten von der Stadt Altona und deren verschiedenen Religions-Partheyen, von der Herrschaft Pinneberg und von der Graffschaft Ranzau. – Altona, 1791. – B. 2, S. 51.

²⁹⁶ Höning A. Die Ophiten. Ein Beitrag zur Geschichte des jüdischen Gnosticismus. – Freiburg i/B, 1889.

істину про Вищого Бога. Однак, Бог не міг допустити поневолення людей: він регулярно посилав до них еон Софію (Премудрість). Софія з'являлась людям у вигляді змії. Перша її поява відбулась ще в Едемському саду, коли змія підштовхнула Адама і Єву до непокори Деміургу. Софія у вигляді змії з'являлась людям і в часи Мойсея. Відтак основним об'єктом поклоніння офітів стала змія. Їхнє вчення багато чого запозичило від давніх язичницьких зміїних культів, хоч і обрамлювалося у християнські сюжети. Офіти вірили в різних еонів, кожен з яких посилав до людей своїх пророків. Ялдабаот послав людям Авраама і Мойсея. Саме тому ці пророки для офітів є найгіршими. Вони встановили моральний закон, щоб з його допомогою ще більше поневолити людину.

Відтак для звільнення від рабства Ялдабаота люди повинні звільнитися насамперед від морального закону, даного Авраамом і Мойсеєм. Інші еони посилали інших пророків. Так, пророком Саваота був Ілля, а пророками Адоная – Ісаїя і Єзекиїл. Софія була постійним посланцем Вищого Бога. Вона з'явилась і у постаті Христа, який вселився в людину Ісуса. Офіти сповідували розрізнення Христа й Ісуса.

Ще однією антиномічною сектою були *барбеліти*, назва яких походить від грецького слова βόρβωρος – бруд. Феномен барбелітів в науковій літературі часто називають *барбело-гнозисом*²⁹⁷. Вірогідно, що барбеліти відкололися від миколаїтів. Вони вірили, що світ складається з восьми небес, кожним із яких керує окремий архон (ἄρχων – князь). Найбільше уваги барбеліти присвячували архонтам сьомого і восьмого небес, тобто найвищих сфер буття. Сьомим небом правив архонт Саваот, якого барбеліти ототожнювали з богом євреїв, володарем Старого Завіту. Архоном восьмого неба була Барбело (Βαρβηλώ) – мати всього живого. Вона відвічно існувала поряд з Найвищим Отцем. Від зв'язку Найвищого Отця і Барбело народився Христос.

Найбільш вражаючим був культ барбелітів, який містив у собі сексуальні елементи. У своїх богослужіннях барбеліти використовували менструальну кров і сперму, які вживали як причастя. Подібну доктрину сповідували й *карпократи*, засновані в Римі в середині II століття платоніком Карпократом, і названі його іменем. Карпократ учив, що Старий Завіт і викладений у ньому моральний закон є найбільшим злом людства, яким Деміург поневолює людину. Єдиним шляхом звільнення з-під влади Деміурга вважалося порушення закону всіма можливими способами. Вони виходили з того, що чим більше людина грішитиме і чим більше злих вчинків вона зробить, тим більше вона відмежується від Деміурга і тим ближчою стане до Бога.

Близькою до барбелітів була секта *сифітів*, які вважали, що носієм вищої мудрості був третій син Адама і Єви, Сиф. Вони проводили чітке розрізнення між нащадками Сифа і нащадками Каїна. Каїн, на їхню думку, не був сином Адама. Злий Ялдабаот обманом і насильством заволодів Євою: вона народила Каїна. Сиф був сином Адама; він передав своїм нащадкам добро. То ж добрі нащадки Сифа вимушені жити в оточенні злих нащадків Каїна.

Великим гріхом сифіти вважали змішання родів. Змішування сифітів із каїнітами виникає через незнання власної духовної природи. Щоб уникнути цього гріха, потрібно дбати про знання. Сифіти вважали, що найвищими сутностями

²⁹⁷ Leisegang H. Die Gnosis. – Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1985. – S. 186-195.

світу є трійця Отця, Матері-Барбело і Сина. Ця трійця породила нові еони, які спільно творять плерому (πλήρωμα) – досконалий світ. Окрім плероми, існує і недосконалий світ – кенома (κένωμα). Він виник внаслідок того, що один із еонів, Софія-Мудрість, вирішила створити щось сама, без волі Божественного Отця.

Оскільки жоден еон не має власної творчої сили, а володіє нею тільки тією мірою, в якій Отець його дарує, творіння Софії було недосконалим. Кенома, тобто неповнота, матеріальний світ, є творінням Софії. Його вона сформувала з частини себе. Так частина плероми, потрапила в окови матерії. Її бажання втілювалося у незаконнонародженому сині Ялдабаоті, який не зважає на Божественного Отця, а його син Каїн дав початок роду злих людей. Софія покалася у своєму вчинку, але самостійно визволитись не змогла. Добрі частинки плероми, які втілювалися у кеномі, виразилися у доброму роді нащадків Сифа. Щоб врятувати частинки плероми, Сиф сам втілювався у Христі та проголосив своїм нащадкам істину. Але ця істина спасає тільки його нащадків, а нащадки Каїна не можуть спастись, позаяк вони злі за своєю природою. Сифіти заперечували цінність Старого Завіту, але не відмовлялись від дотримання моральних норм.

Каїніти - ще одна гностична секта, яка поширилась у II столітті, вшановували Каїна. Вони вважали, що два сини Єви були народжені від різних сил: Каїн від вищої, а Авель від нижчої. Каїн, убивши Авеля, тобто спричинивши першу в біблійній історії смерть, відкрив людству можливість смерті – можливість виходу з матеріального світу і з-під залежності від Деміурга. За це Деміург прокляв Каїна.

Інші елементи віровчення каїнітів невідомі. З того, що відоме, бачимо, що каїніти використовували типову для всіх гностиків доктрину, але з особливим наголосом на особі Каїна. Християнські письменники Тертуліан та Іриней Ліонський згадують про аморальне життя каїнітів, але не вдаються у подробиці. Ці відомості дають підстави зарахувати каїнітів до антиномічних сект.

Окрім перелічених вище, в давнину існували й сотні інших гностичних сект, які то розділялися, то об'єднувалися між собою. Їхні доктрини подібні між собою, а ідентифікуються тільки в деталях. Майже всі вони зникли ще в першому тисячолітті. З гностичних релігій до сьогодні існують тільки мандеї. Гностичні секти мали величезний вплив на формування середньовічного гностицизму. І сьогодні вони знаходять прихильників серед шукачів таємничості та езотерики.

Єдиною давньою гностичною релігією, яка існує до сьогодні, є *мандеї*²⁹⁸. Сьогодні у світі мешкає 60-70 тисяч мандеїв, з них близько 10 тисяч в Ірані, близько 10 тисяч в Іраці, а решта стали мігрантами з цих двох країн до інших країн світу. Історія мандеїв – це, певне, одна з найдивовижніших сторінок історії релігій. Упродовж довгих століть європейські вчені нічого не знали про мандеїв. Коли у XVI столітті католицькі місіонери вперше зустрілися з мандеями, вони сприйняли їх за якусь дивну християнську секту, а, зважаючи на вшанування мандеями Івана Хрестителя, назвали їх християнами Івана Хрестителя.

Після ближчого знайомства з мандеями стало відомо, що вони не мають нічого спільного з християнством, а ось саме Іван Хреститель відіграв у їхній історії визначальну роль. Назва релігії походить від арамейського "манда", що

²⁹⁸ Drower E. The Mandaeans of Iraq and Iran: Their Cults, Customs, Magic Legends, and Folklore. – Piscataway NJ: Gorgias Press, 2002.

означає "знання", тобто те саме, що й грецьке γνῶσις (гнозис).

Історія мандеїв почалась в Ізраїлі і пов'язана із постаттю Івана Хрестителя, який вшановується християнами і мусульманами як пророк. З Біблії відомо, що Іван проповідував покаяння на берегах ріки Йордан. Тих, хто покаявся у своїх гріхах, він хрестив у водах Йордану. Обряд хрещення відомий сьогодні у християнстві як одна з семи Святих Тайн; його приймають тільки один раз у житті: він знаменує вступ особи в християнство. Однак подібний обряд, щоправда з іншим тлумаченням, був відомим задовго до християнства. Він практикується в іудаїзмі. Коли євреї під проводом Мойсея переходили через Синайську пустелю, йдучи з Єгипту до Палестини, вони у п'ятдесятий день після виходу з Єгипту підійшли до гори Синай, де Бог дав їм Закон. Перш, ніж отримати об'явлення Бога, всі євреї повинні були омитися, і очистити одяг. Відтоді обряд сакрального омивання став звичним для євреїв. Омиватися потрібно було перед кожною зустріччю з Богом, тобто перед кожною молитвою. Якщо було можливо, то євреї омивалися у природних водоймищах. Однак, у тих місцях, де природних водоймищ не було, євреї будували штучні. Зокрема в Єрусалимі, який не має власних рік чи озер, такі водоймища будували навколо Храму. Оскільки до Єрусалимського Храму прибували численні прочани, то водоймищ потрібно було багато. Археологи знайшли навколо Єрусалимського Храму водоймища, яких вистарчало, щоб сакральне омивання могли здійснити одночасно 3 тисячі осіб. Імітуючи природні обставини, їх наповнюють водою дощу або з джерел, але не штучно доставленою водою. Водоймища при Храмі називали *міква* (מִקְוֶה). З виникненням синагог, мікви почали будувати біля кожної з них. І сьогодні в багатьох синагогах облаштовані мікви. Обряд омивання у мікві називають *тевіла* (טְבִילָה). Під час обряду тевіли кожний єврей, незалежно від статі, повинен зайти у мікву та зануритись у воду з головою. В різних традиціях кількість занурень різна: одні євреї занурюються один раз, а інші – тричі.

Після зруйнування Храму євреї розселилися по зарубіжжю. Оскільки кліматичні умови в різних країнах різні, то подекуди обряд тевіла відбувався рідко. Деякі юдеї продовжують використовувати тевілу навіть щодня, інші – тільки перед суботою, а ще інші – далеко рідше. Обов'язковими омивання в мікві є в кількох випадках. Невід'ємною є тевіла під час обряду гіюр (יָיִט), що знаменує вступ в юдаїзм. Кандидата, який бажає вступити в юдейську общину, якщо він чоловік, спершу обрізають, а опісля омивають у мікві. З моменту тевіли він є повноправним юдеєм. Жінок у юдаїзмі не обрізають, тому гіюр жінок складається тільки з тевіли.

Окрім обряду гіюр, усі євреї омиваються в мікві в переддень свята Йом Кіпур, який є днем очищення і покаяння. Заохочуються юдеї до обряду тевіли перед суботою. Чоловіки повинні омитися в мікві після сім'явиверження, а жінки – після менструації, пологів і перед одруженням. Хоч обряд тевіли і став дуже важливим у юдаїзмі, він старший взагалі, аніж юдейська релігія. Євреї зазнайомилися з цим обрядом у Стародавньому Єгипті. Як виглядав цей обряд в Єгипті, сьогодні реконструювати неможливо. Однак зображення на стінах пірамід і храмів доводять, що подібний обряд був популярним серед єгиптян. Відбувався він в рамках важливих свят і життєвих подій. В єгипетській релігії цей обряд мав своє обґрунтування в міфології. Міфи розповідають, що Амон-Ра кожної ночі

спускався у підземне царство, тобто царство мертвих. Там він щонаочі бився зі змієм Апопом та відвідував мертвих. Дотик смерті занечищує, а тому, щоби заново народитися (а солярний бог Амон-Ра народжувався кожного ранку, коли сходило Сонце), він мусів очиститися від смерті. Очищувався він, омиваючись у водах Нілу. Єгиптяни виконували обряд сакрального омивання, наслідуючи Амона-Ра.

Обряд сакрального омивання був настільки популярним серед євреїв, що практикувався певне всіма античними юдейськими сектами. Навіть ті секти, які стояли в опозиції до Другого Храму, не відмовлялися від тевіли. Особливе значення цей обряд отримав у месіанських сектах. Месіанськими прийнято називати такі секти іудаїзму, які особливо наголошували на скорому приході Месії. Очікування Месії супроводжувалось підготовкою і покаанням. Останнє повинно було якимось чином виражатися назовні. Тевіла і була тим обрядом, який дозволяв виразити покаання і очищення. Іван Хреститель, проповідуючи, закликав передовсім до покаання. Як вияв покаання, ті, хто дослуховувались до його проповіді, здійснювали ритуальне омивання у водах Йордану. Навколо Івана, як і навколо кожного великого вчителя, гуртувалося оточення з найближчих учнів. Після його смерті учні втратили наставника. Деякі з них перейшли до Ісуса Христа, а інші продовжили проповідь Івана. Вони проповідували серед євреїв - як в Юдеї, так і в діаспорі. Зрештою група послідовників Івана (чи радше послідовників його учнів) оформилися в окрему секту, тобто в одну з нетрадиційних релігійних общин, якими рясніла тогочасна Юдея. Зміст проповіді Івана сьогодні невідомий, як і невідомо, що з цієї проповіді перейняли Іванові учні, формуючи власну релігію. Також невідомо, як виглядала ця релігія на ранньому етапі свого існування. Перебування Іванових послідовників у Юдеї було нетривалим. Вони стали жертвами переслідувань євреїв, а відтак були вимушені мігрувати. Масово переселившись до Вавилонії, де вони перебувають і до сьогодні, вони злилися із гностичними сектами, яких там о тій порі було чимало. Так виникла релігія мандеїв, яка хоч і сягає своїм корінням до Іванової проповіді, однак послуговується гностичною доктриною.

Історія мандеїв була типовою історією нечисленної релігії в Азії²⁹⁹. Мандеї потрапили в зороастрійське середовище, в якому, хоч і не зазнавали переслідувань, проте і не втішалися повною свободою. Після мусульманського завоювання Месопотамії мандеї отримали статус агль аль-кітаб (الكتاب اهل), тобто "люди Писання", якими, окрім мандеїв, вважалися також християни та іудеї. Люди Писання мали більші привілеї в мусульманському світі, ніж язичники, проте вони також зазнавали всіляких утисків. Саме ці утиски й всілякі обмеження не дали можливість мандеям розвинутися, але вони попри це зуміли вижити.

Мандеї є єдиною гностичною релігією, яка існує в сучасному світі і не переривала свого існування впродовж історії. Богослужіння мандеїв проводяться мандеїською мовою, яка є одним із діалектів арамейської. Цією самою мовою більшість мандеїв спілкуються в побуті.

У своєму віровченні мандеї розробили багату, але не оригінальну систему. В їхній доктрині присутні типові для гностиків мотиви: дуалізм Вишого Бога і деміурга, поневолення душ матерією, спасіння через просвітлення тощо. Вишого

²⁹⁹ Lupieri E. The Mandaeans: the Last Gnostics. – Eerdmans: Grand Rapids, 2002.

Бога мандеї називають іменем Мана-рурбе. Він є Отцем життя. З Мана-рурбе шляхом еманации з'явилась інша сутність – Йошамін, який є другим життям. З нього еманувало третє життя – Абатур, на рівні якого світло Вищого Бога почало затухати. Сином Абатура є Птагіл (бог творіння). Абатур зобов'язав Птагіла створити тігил (матеріальний світ) і Адам-паргія (тілесний Адам). Тігил сотворений на рівні згасання світла і життя Вищого Бога, тому він злий і грішний. Мана-рурбе, оцінивши творіння Птагіла, прокляв його, але змилюсь над людьми. Він зіслав людству спасителя на ім'я Манда д-Гайє (Пізнання Життя або Син Життя), який дарував людині Адам-касія (внутрішню людину), і з'явився посеред людей задля їхнього спасіння. Мандеї переконані, що Іван Хреститель був великим релігійним реформатором і пророком. Він проповідував покаєння задля досягнення звільнення від матеріального світу. Ісуса Христа мандеї вважають самозванцем і заперечують будь-яку його роль у спасінні людства. Однак, на думку мандеїв, Іван хрестив також Манду д-Гайє. В кінці світу Манда д-Гайє спасе світ, здолає зло. Спасуться навіть Абатур і Птагіл, яких Манда д-Гайє просвітить і наверне.

Наслідуючи Івана Хрестителя і давню традицію єгипетської та єврейської релігій, мандеї практикують багаторазові сакральні омивання. Цей обряд вони здійснюють кожної неділі та під час важливих життєвих подій. Регулярне сакральне омивання стало настільки важливим для мандеїв, що перетворилося у їхню найбільшу зовнішню ознаку. Окрім сакрального омивання, вони практикують обряд причастя хліба і освяченої води. Свій моральний кодекс мандеї ґрунтують на десяти біблійних заповідях, а також додають до них власні специфічні заборони, серед яких вживання алкоголю і обрізання. Деякі мандеї практикують добровільну бездітність і неодруженість.

Для тих мандеїв, які не визначились до бездітності, надзвичайно важливо є сім'я. Кожен, хто належить до цієї релігійної групи, зобов'язаний народжувати і виховувати якомога більше дітей. Особливістю мандеїв є те, що в цій релігії заборонено приймати нових членів. Мандеєм може стати тільки той, хто народився в мандейській сім'ї. Тому дітонародження є єдиною запорукою збереження мандейської релігії і мандейської нації.

Також мандеям заборонено одружуватися з представниками інших релігій. Якщо мандей або мандейка одружуються з не-мандеями, вони виключаються з общини. В мандейських общинах є священство, яке поділяється на декілька рангів: тармід (нижчий ступінь), шганда (диякон), ганзбар (єпископ). Начолі мандейської релігії стоїть священник із титулом Ріс-Ама.

Мандеї будують храми, особливістю яких є їхнє розміщення поблизу водоймищ, які є необхідними для сакрального омивання.

У мандеїзмі сформувалось священне писання, яке називають *Сідра Рабба* (Велика Книга) або *Гінза* (Скарб). Кінцева редакція тексту відбулась у VII-VIII століттях. Сідра Рабба складається з двох розділів: Права Гінза містить декілька книг, які розповідають про богословські, космологічні та моральні уявлення мандеїв; і Ліва Гінза, в якій містяться пісні про посмертну долю душі, а також про те, що відбувалось після смерті з Адамом, Своєю і Сетом.

АВТОРИ 84-го ЧИСЛА ЧАСОПISY

Алла Вадимівна АРІСТОВА - доктор філософських наук, професор, ст. наук. співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім.Г.С. Сковороди НАН України (далі – ВР ІФ НАНУ), професор Українського транспортного університету

Валентина Анатоліївна БОДАК – доктор філософських наук, професор, зав. кафедрою філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Віктор Дмитрович БОНДАРЕНКО – доктор філософських наук, професор, зав. кафедрою культурології Національного університету імені Михайла Драгоманова

Анатолій Миколайович ЄРМОЛЕНКО – доктор філософських наук, професор, заст. директора Інституту філософії НАН України

Богдан Теодорович ЗАВДНЯК – кандидат філософських наук, доктор філософії, доцент кафедри філософії Українського католицького університету

Вікторія Анатоліївна ЗАПОРОЖЕЦЬ - аспірант кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка

Анатолій Миколайович КОЛОДНИЙ – Засл. діяч науки України, доктор філософських наук, професор, заступник директора-керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України.

Павло Михайлович МОВЧАН – голова Правління Товариства «Просвіта»

Іван Павлович МОЗГОВИЙ - доктор філософських наук, професор, зав. кафедрою філософії СумДУ

Михайло Михайлович МОКІЄНКО – кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Центру дослідження релігії Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова

Віталій Вікторович МУДРАКОВ – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Хмельницького національного університету

Володимир Макарович ПЕРЕГІНЕЦЬ – доктор філософських наук, професор

Сергій Іванович ПРИСУХІН - доктор філософії, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Юлія Олександрівна СТРЕЛЬЦОВА – кандидат філософських наук, доцент Інституту реклами МРУП

Віта Володимирівна ТИТАРЕНКО – кандидат філософських наук, доцент, ст. наук. співробітник ВР ІФ НАНУ

Марина Леонідівна ТКАЧУК – доктор філософських наук, професор, декан факультету НаУКМА

Ганна Анатоліївна ТРЕГУБ – пошуківка ВР ІФ НАН України.

Людмила Олександрівна ФИЛИПОВИЧ – доктор філософських наук, професор, зав. відділом ВР ІФ НАНУ

Андрій Володимирович ЧОРНЕНКО – доктор церковного права, проректор Івано-Франківської духовної семінарії УГКЦ

Віталій Володимирович ШЕВЧЕНКО – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник ВР ІФ НАН України

Оксана Тарасівна ШЕПЕТЯК – пошуківка ВР ІФ НАН України

Олег Михайлович ШЕПЕТЯК – доктор філософських наук, професор Національного педагогічного університету ім. Б.Грінченка

Петро Лаврентійович ЯРОЦЬКИЙ - доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник ВР ІФ НАН України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

«Українське релігієзнавство» – науковий бюлетень Української Асоціації релігієзнавців та Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (число 84).

Бюлетень вміщує статті з актуальних проблем релігієзнавства.

Є ваківським виданням із філософії та історії.

Бюлетень включено та проіндексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus.

Рецензенти числа: доктор філософ. наук Л.Виговський та доктор істор. наук Н.Стоколос.

Спонсорська підтримка А.Арістової та Л.Филипович.

01001 Київ-1, вул. Трьохсвятительська 4. Відділення релігієзнавства
ІФ НАН України. Тел. 067-466-97-03. E-mail: cerif2000@gmail.com.
Дизайн і макет Г.Филипович і Л.Филипович

Підписано до друку 11.01.2018 р. Формат 60x84/16. Друк офсетний. Гарнітура TimesNewRoman. Умов. друк. Арк 9.3. Наклад прим. 300.
Замовлення № 2201/18

Видавець: ТОВ НВП «Інтерсервіс».
Київ, вул. Бориспільська, 9
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07. 2009 р.
Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
Місто Київ, вул. Бориспільська 9.
Свідоцтво: серія ВОЗ № 919546 від 19.09. 2004 Р.